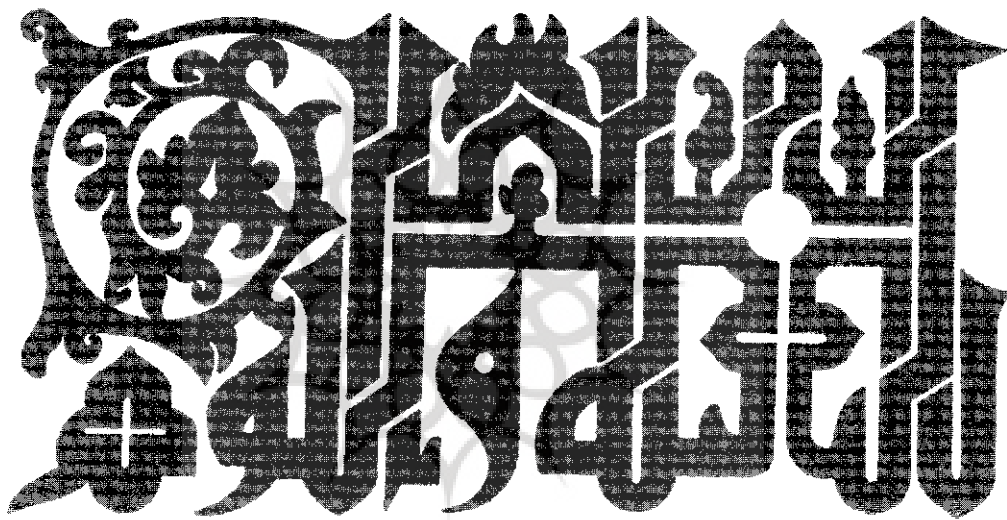

پژوهش‌های قرآنی در میان ترکان

○ رسول اسماعیل زاده

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

آسمانی جستجو کرد. به شهادت اغلب تورکولوژیست‌ها ترکان هیچگاه به تئویت معتقد نبوده‌اند. برخورداری از چنین اعتقادی سبب شد که ترکان بدون هیچ تعصب جاهلانه دین اسلام را قبول کنند و پس از گرویدن به دین اسلام و آشنا شدن با فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی از تأثیر فرهنگ تمدن چین و هند خارج شده و تحت تأثیر فرهنگ و تمدن اسلام و ایران درآیند.

پس از اینکه ترکان به اسلام گرویدند، از پراکندگی و قبایل متفرقه رهایی یافته تحت دین واحدی زیر لوای اسلام جمع شده و به تمدن از هم گسسته خویش جهت دادند و سامان بخشیدند. از این جهت قبول دین اسلام از هر حیث به خیر و صلاح ترکان انجامید. ادبیات، موسیقی، زبان و در یک کلام فرهنگ ترکان جان گرفت و به حیات جاودانگی خود دوام بخشید.

مشرف شدن ترکان به دین اسلام نیز به خیر و صلاح مسلمین تمام شد. ترکان پس از داخل شدن به اردوی خلیفه عباسی مرزهای امنیتی آنها را مستحکم کردند. موقعی که مسلمین از طرف بیزانس از مرز سوریه مورد تهدید قرار گرفتند، اردوی ترکان جلوی تهاجم بیزانس را گرفت.^۱

پیش از پرداختن به اصل موضوع ناچاریم به عنوان مقدمه به دو موضوع خدمات متقابل ترکان و اسلام و جایگاه زبان ترکی مطالبی را بیان داریم:

پرواضح است پس از گسترش اسلام ملتهای شرق اعم از فارس و ترک با اصلاحات عقیدتی، اخلاقی و فرهنگی و گرویدن به پرستش خدای واحد توانستند در مدت زمان کوتاه خود را با اسلام و مسلمین هم‌رنگ کنند و قدرت تازه‌ای کسب کرده از هر حیث پیشرفت چشم‌گیری داشته باشند. قبل از گرویدن ترکان به اسلام قبائل ترک به صورت پراکنده زندگی می‌کردند.^۲ و به گفته مورخین ترکان توت‌پرست قبل از اسلام و شمنیست بوده‌اند. گرچه این نظریه در سالهای اخیر توسط تحلیلگران و تورکولوژیست‌های معاصر مانند ابراهیم قفس اوغلو مورد انتقاد قرار گرفته و درستی آن مورد تردید قرار گرفته است، ولی قدر مسلم آنست که ترکان اعتقاد به گوگ تانری (خدای آسمانی) داشته و در عین حال به بعضی حیوانات نیز مثل عقاب و گرگ قداست قائل بوده‌اند.^۳ شایان ذکر است که دلیل گرویدن دسته جمعی و بدون خونریزی و جنگ و جدال ترکان به اسلام نیز باید در سنخیت اعتقاد مسلمین و ترکان در پرستش خدای واحد

پس از آنکه سلجوقها ایران را تسخیر کردند، طغرل و آلپ ارسلان در مدت ۲۵-۲۰ سال با هجوم به مملکت روم توانستند بر آناتولی استیلا یابند و آن را به یک مملکت اسلامی تبدیل کنند.^۱ ترکان در جنگهای صلیبی نیز در مقابل مسیحیت ایستاده و از اسلام محافظت کردند. در تشریح این رویارویی چنین آمده است:

«برخلاف نظر ویل دورانت، پایان جنگهای صلیبی شروع دوران ترقی تمدن غرب و افول تمدن و نهضت اسلامی نبود. مسلمانان حرکت وسیع و نیرومندی را علیه غرب سازمان دادند.

نقطه اوج مرحله سوم فتح قسطنطنیه در سال ۱۴۵۳ توسط محمد فاتح بود. روز فتح، روز استثنایی در تقابلی شرق و غرب بود. مؤلف ادامه پیروزی مسلمانان (ترکان) را چنین بیان می‌دارد.

۱- در سال (۱۴۵۶ م / ۸۶۱ هـ) آتن را تصرف کردند.

۲- در سال (۱۴۹۲ م / ۸۹۸ هـ) بایزید دوم مجارستان را تصرف کرد.

۳- در سال (۱۴۹۹ م / ۹۰۵ هـ) جنگ با ونیز بود. ترکها در ساینزا ونیزها را شکست دادند.

۴- در سال (۱۵۲۱ م / ۹۲۸ هـ) سلیمان اول بلغراد را گرفت.

۵- در سال (۱۵۲۹ م / ۹۳۶ هـ) ترکها وین را محاصره کردند و...»^۲

با عنایت به گفته‌های فوق ترکان، بیشتر از اقوام و ملت‌های دیگر اسلامی با غرب رودررو قرار گرفته است. در تقابلی غرب و اسلام این ترکان بوده‌اند که یا با پیشرفت خود اسلام را تا قلب اروپا گسیل داشتند و یا با شکست و خودباختگی در مقابل غرب ضربه سختی بر پیکره فرهنگ اسلامی وارد ساختند. در خط مقدم تقابلی اسلام و غرب ترکان قرار دارند. در رویارویی اسلام و غرب ترکان آنچنان بر غرب مستولی شده بودند که اساساً اروپاییها اسلام را به ترکان می‌شناختند. آندره دوری‌یه^۳ در مقدمه ترجمه قرآن به زبان فرانسوی مطلبی تحت این عنوان دارد که «ترکان به خدای یگانه که خالق زمین و آسمان است و به روز رستاخیز نیکوکاران را پاداش می‌دهد و تبهکاران را به کیفر می‌رساند، معتقد هستند.»^۴

دکتر جواد حدیدی در توضیح این مطلب می‌گوید: فرانسویان قرون وسطا همه مسلمانان را «عرب» می‌نامیدند. سپس از سال ۱۴۵۳ که ترکان عثمانی قسطنطنیه را فتح و امپراتوری بزرگی تأسیس کردند، اعراب جای خود را به ترکان دادند. تنها از اواخر قرن هجدهم به بعد بود که فرانسویان، رفته رفته، اقوام و ملیتهای مختلف اسلامی را از هم باز شناختند.^۵

خدمات ترکان به اسلام تنها در فتوحات جغرافیایی خلاصه نمی‌شود. در ساحت علم و ادب نیز ترکان خدمات ارزنده‌ای در راه گسترش و ترقی فرهنگ و تمدن ایران - اسلام داشته‌اند. دانشمندانی چون ترخان فارابی (فیلسوف بزرگ اسلامی) ابوریحان بیرونی، جلاله زمخشری، سقراط آسیای میانه یعنی محمود کاشغری که آثارشان را به زبان دینی‌شان (عربی) نگاشته‌اند، در رشد و تعالی علم و ادب اسلامی خدمات شایان توجهی داشته‌اند. علاوه بر دانشمندان فوق دانشمندان ترک زبان دیگر آثارشان را به ترکی نگاشته و فرهنگ اسلامی را در میان ترکان تبلیغ کرده‌اند. خواجه احمد یسوی که به نام پیر ترکستان در منابع اسلام از آن یاد می‌شود، از عارفان بزرگ اسلامی به شمار می‌رود.

این عارف وارسته که به عنوان مرکز ثقل فرهنگ عرب، فارس و ترک می‌باشد، شاگردانی را تربیت کرده و به اقصی نقاط ممالک اسلامی رهنمون ساخت. خواجه احمد یسوی پدر فرقه‌های تصوف همچون بکتاشیان در آناتولی، نقشبندیه در آسیا می‌باشد.

دیوان حکمت یسوی در عرفان، قصص الانبیاء را بغوری در منقبت انبیاء (۱۳۱ م / ۶۸۹ هـ - ش) توسط برهان‌الدین ناصر را بغوری به لهجه کاشغر نگاشته شده است) فقه مفتاح‌العدل در فقه، نهج‌الفرادیس در احکام و اخلاق، معین‌المرید در عرفان (سال ۱۳۱۳ م / ۶۹۲ هـ - ش / ۷۱۳ هـ - ق)، محبت‌نامه خوارزمی، مقدمه‌الادب زمخشری به سه زبان فارسی، ترکی، عربی در لغت، رونق الاسلام در اسلام‌شناسی و همچنین ترجمه و تفسیر دو جلدی محمدین حمزه در سال ۸۲۷ هـ - ق به زبان ترکی اوغوز می‌باشد و همچنین ترجمه و قرآن مربوط به دوران تیموری از جمله آثار اسلامی یادگار مانده از اندیشمندان ترک به شمار می‌رود.

زبان ترکی از زبانهای آق‌لوتیناتیو (التصاقی) و از گروه زبانهای آلتای بشمار می‌رود. این زبان از همان ابتدا در اصل به دو گروه ترکی شرقی و ترکی غربی تقسیم می‌شود.

در بین زبانهای ترکی، زبان ترکی آذری و ترکی عثمانی سهم بیشتری در میراث مکتوب اسلامی دارند. آثار اسلامی به زبان ترکی عمدتاً به زبان ترکی قدیم بوده است که این آثار را می‌توان جزء آثار مشترک زبانهای ترکی کاشغری، جغتایی، و اوغوز به حساب آورد و برخی به زبان ترکی آذری و عثمانی می‌باشد. گرچه قرآن پژوهی، ترجمه و تفسیر قرآن از دوران قدیم به زبان ترکی وجود داشته است، ولی آثار باقیمانده از آن دوران جزء میراث مشترک کشورهای آسیای میانه، قفقاز، آناتولی به شمار می‌رود. مقصد ما در این مقاله تحلیل قرآن پژوهی معاصر به زبان ترکی آذری و ترکی عثمانی (استانبولی) در میان ترکان است و دیگر زبانهای ترکی همچون زبانهای ترکی قزاقی، قرقیزی، ترکمنی، ازبکی، کاشغری، اویغوری و دیگر زبانهای ترکی به دلیل عدم رشد پژوهشهای قرآنی در آنها از بحث ما بیرون است. در این بخش از گفتارمان قرآن پژوهی در آذربایجان و ترکیه را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱- قرآن پژوهی در آذربایجان:

الف: ترجمه و تفسیر قرآن در آذربایجان:

ترجمه قرآن به زبان ترکی آذری از قرن ۹ هجری به دستور اوزون حسن آق قویونلو شروع شده است. این ترجمه در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد نگهداری می‌شود. بعد از آن میرمحمد کریم موسوی باکویی ترجمه و تفسیری به نام کشف‌الحقائق عن نکت‌الایات و الدقائق به رشته تحریر درآورده است. این ترجمه و تفسیر بی‌نظیر در سه مجلد به شکل رحلی بزرگ و با چاپ زیبا و وزین به همت حاج زین‌العابدین تقی اوف در سال ۱۳۲۲ در تفلیس به چاپ رسیده است. مؤلف که از مجتهدین طراز اول آذربایجان و قاضی شهر باکو بوده است، درباره انگیزه نگارش ترجمه و تفسیر کشف‌الحقائق به زبان ترکی آذری چنین بیان می‌دارد.

«از آن جا که ملت‌های مختلف اسلامی نمی‌توانند آنچنان که سزاوار است، از مفاهیم قرآنی به جهت عربی بودن آن استفاده کنند، لذا ترجمه قرآن به زبان‌های مختلف ملت‌های اسلامی لازم و ضروری است. اگرچه از هر ملتی چون فارس، ترک، هند، بربر و غیره دانشمندانی وجود دارند که احکام قرآن را به آنان تفهیم می‌کنند، لیکن میان شنیدن از عالم و خواندن قرآن و درک مفاهیم قرآنی به زبان مادری خود شخص تفاوت زیادی وجود دارد»

مفسر برای آشنا ساختن خوانندگان با معانی عبارات قرآنی با سبک خاصی آیات را ترجمه و تفسیر کرده است که مخاطبان آذربایجانی بتوانند علاوه بر درک معانی و مفاهیم قرآن معانی و معادل کلمات قرآن را نیز یاد بگیرند. این ترجمه و تفسیر به کرات به چاپ رسیده است و توسط عبدالمجید صادق نوبری به زبان فارسی برگردانده شده است.

۲- ترجمه و تفسیر البیان فی تفسیر القرآن

این ترجمه و تفسیر توسط مفتی قفقاز شیخ‌الاسلام محمدحسن مولی‌زاده شکوی در دو جلد به قطع وزیری در سال ۱۳۲۶ هجری قمری برابر با ۱۲۸۴ هجری شمسی در مطبعه غیرت تفلیس چاپ شده است. این ترجمه و تفسیر به کرات در ایران و آذربایجان به چاپ رسیده است.

یکی از ویژگی‌های مهم و خاص این ترجمه و تفسیر آنست که برای هر یک از واژه‌های قرآنی معادل دقیق ترکی آورده شده است.

مؤلف با استفاده از تفاسیر معتبر، موارد اختلاف مفسرین شیعه و سنی را بیان می‌دارد و با اجتهاد بی‌نظیری نظر مفسرین شیعه را ترجیح می‌دهد. مفسر بدون این که سخنان تفرقه‌انگیز بیان دارد، با شیوه عالمانه نظریات هر دو دسته را (شیعه و سنی) بیان می‌کند و آنها را مورد بررسی قرار داده صحت و سقم آنها را تعیین می‌نماید.

این دو ترجمه و تفسیر از مهمترین آثار قرآن‌پژوهی در آذربایجان به شمار می‌رود. پس از استیلا یافتن بلشویکیها تا انقراض شوروی سوسیالیستی باب قرآن‌پژوهی بسته شد.

پس از فروپاشی شوروی اولین ترجمه قرآن به زبان ترکی آذری معاصر و به القاب کرلی توسط دو نفر از علمای طراز اول و آکادمیک آذربایجان پروفیسور واسیم محمدعلی اوف و مرحوم پروفیسور ضیاء بنیادوف^{۱۱} به چاپ رسید و عملاً باب قرآن‌پژوهی مجدداً در آذربایجان باز شد. پس از این ترجمه نریمان قاسم‌زاده قرآن را به شکل ادبی بدیعی ترجمه نمود. و تا آنجا که نویسنده اطلاع دارد ترجمه‌های دیگری نیز در دست هست که هنوز به چاپ نرسیده‌اند. انتشار چنین ترجمه‌هایی از قرآن بعد از فروپاشی شوروی و آنهم در مدت زمان کوتاه نشانگر قدمت قرآن‌پژوهی و اهتمام دانشمندان آذری به قرآن‌پژوهی است.

ب: اندیشه‌های قرآنی در آذربایجان

در دویست سال اخیر تاریخ آذربایجان فراز و نشیب‌های زیادی داشته است. در روزگاری که تمدن غرب در حال پیشرفت سریع در صنعت بود. مسلمانان بیشتر درگیر فئودالها، خان‌خانی و درگیریها و تضادهای اجتماعی

داخل خود بودند. در این دوره از تاریخ بعضی اندیشمندان مسلمان در مقابل غرب خود را باخته بودند و اعتقاد راسخ به تقلید کورکورانه از غرب و پشت پا زدن به تمام مبانی خود داشتند. آنها برای رهایی سریع از خرافاتی که گریبانگیر مذهب و دین شده بود و فلاکت و نابسامانی اجتماعی - سیاسی و عقب‌ماندگی علمی، داروی غرب‌زدگی را تجویز می‌کردند. پیشروان این نظریه همچون میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا ملکم خان، سیدحسن تقی‌زاده و کمال آتاتورک که حتی نظریه تغییر الفبا را به پیش کشیدند و از این طریق سعی کردند ضربه مهلکی به پیکره وحدت اسلامی مسلمین وارد سازند. این توطئه آن چنان کارساز بود که ترکیه و آذربایجان با تغییر الفبا از جامعه بزرگ اسلامی جدا گشته و تخم شوم پان ترکیسم، پان عربیسم، پان ایرانیسم و ناسیونالیسم و شوونیسم در میان مسلمین کاشته شد. از طرف دیگر اندیشمندانی نیز بودند که به فکر تجدید حیات اسلامی در تمام زمینه‌ها با استمداد از مفاهیم و اندیشه‌های قرآنی افتادند. دانشمندانی چون اقبال لاهوری در پاکستان، سید قطب در مصر، محمد عاکف در ترکیه، میرزا علی‌اکبر صابر در آذربایجان با اشعار و آثار خود مسلمین را از خواب گران بیدار می‌ساختند.

در آذربایجان اندیشمندان مسلمان از چندین ناحیه مورد تاخت و تاز بودند. از طرفی روس‌زدگان نجات را در تقلید بی‌چون و چرا از تمدن غربی (روسیه) می‌دانستند که اندیشمندان اسلامی جبهه‌ای در مقابل این روشنفکران روس‌پرست گشوده بودند و از طرف دیگر موردتهاجم و تکفیر روحانی نمایان سودجو و بیسواد بودند که هرگونه پیشرفت علمی و سوادآموزی جامعه را به ضرر منافع خویش می‌دیدند. بنابراین اندیشمندان مسلمان که به فکر تجدید حیات اسلامی و بازشناسی قرآن و اسلام افتاده بوده و درصدد دفاع از دین به شکل علمی برآمده بودند و پیشرفت علمی را برای دین و دینداری مفید می‌دانستند، در دو جبهه می‌جنگیدند.

در این دوره از تاریخ آذربایجان، تدریس و تحصیل در مدرسه به سبک جدید، تحصیل و تدریس جغرافیا و حتی امر کتابت برای شاگردان از طرف عده‌ای از روحانیون ممنوع بود. مجله ملانصرالدین که در آذربایجان به چاپ می‌رسید و تقریباً شرق را (ایران - مصر، هندوستان و آسیای میانه) تحت پوشش بیدارگری خویش قرار داده بود؛ پایه‌گذار یک مکتب نوینی در شرق بود و وضعیت فلاکت‌بار مسلمین را به طور گسترده در شماره‌های مختلف منعکس کرده است.

متفکران و قرآن‌پژوه‌های مسلمان در برابر جهالت، بی‌سوادی و عقب‌ماندگی فرهنگی ایدئولوژی نوین اسلامی را مطرح کردند و به بازشناساندن سیمای حقیقی اسلام پرداختند. متفکرانی چون سیدعظیم شیروانی^{۱۲} میرزا علی اکبر صابر^{۱۳} عباسقلی آقا باکیخانوف^{۱۴} و مفسرینی چون میرمحمدکریم موسوی و ملامحمد حسن شکوی‌زاده پیشروان بینش جدید از توحید، اسلام و قرآن و نخستین پایه‌گذاران بازآموزی مفاهیم قرآنی بودند. میرزاعلی اکبر صابر با اشعار خود به تقبیح جهالت حاکم و به بیدارسازی مسلمانان و تشویق و ترغیب آنان به سواد و علم‌آموزی می‌پرداخت. اندیشمندان، روشنفکران را به بازآموزی مفاهیم قرآنی دعوت می‌کرد و توجه آنان را به محتوا، مضمون و معانی قرآن جلب می‌نمود.

عباسقلی آقا باکیخانوف و سیدعظیم شیروانی با الهام گرفتن از قرآن، آثار متعدد علمی، اخلاقی و اعتقادی به جای گذاشتند. روحانیونی چون میرمحمدکریم موسوی و ملامحمدحسن شکویزاده در بیداری روحانیت معاصر خود و فقهای آن سامان سهم بسزایی داشته‌اند. علمای اسلام در این دوره بیش از پیش متوجه ضرورت فهم دقیق معانی قرآن شده و به مقتضای شرایط مختلف فکری و سیاسی و اجتماعی درصدد تألیف آثار علمی، اخلاقی، اعتقادی و تفسیری برآمدند و علاوه بر اینکه مسلمین را به یادگیری علوم اسلامی چون کلام، فلسفه، منطق، ادبیات، تفسیر، فقه و اصول دعوت کردند؛ فراگیری علوم طبیعی، جغرافیا، نجوم، ریاضیات، هندسه و زبان اقوام دیگر را ضروری دانستند. این در حالی است که این روحانی مترقی و روشنفکر آذربایجانی از طرف بعضی از روحانیهای خشک مذهب و مقدس‌نما مورد تکفیر قرار می‌گرفتند. مرحوم میرمحمد کریم موسوی باکویی با درک موقعیت همت خویش را به کار بست و با نگاشتن آثار علمی در راه وحدت مسلمین خدمات ارزنده‌ای را ارائه نمود.

ایشان در مقدمه تفسیر خود در این خصوص چنین می‌گوید:

«در بعضی از تفاسیر موجود، مخصوصاً تفاسیر موجود به زبان فارسی تنها به الفاظ و قواعد صرفی و نحوی اکتفا شده است و برخی مفسران به سخنانی که موجب تفرقه بین ملت‌های اسلامی می‌شود، مبادرت ورزیده‌اند و حال آن که این تفرقه‌آفرینی دور از مفاهیم قرآنی است هرچه هست از قامت ناساز بی‌اندام ماست

ورنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست

نوشته‌های چنین دانشمندان دروغین، ملت اسلامی را در نظر ملت‌های غیراسلامی عقب‌مانده و حقیر جلوه می‌دهد. حاشا ثم حاشا که در اساس اسلام هیچ قصوری نیست، نقصان از ناحیه ما مسلمین است»^{۱۲}

مؤلف در رابطه با جعل احادیث، رسوخ افکار ارتجاعی، تشویق و ترغیب ملت‌ها به جهل و بی‌سوادی از ناحیه برخی مؤلفان، مطالب مفصلی را بازگو و با استناد به آیات قرآن و احادیث نبوی ملت اسلامی را به کسب علم و سوادآموزی دعوت می‌کند.

وی فقها را علاوه بر یادگیری علوم اسلامی و قرآنی به یادگیری علوم طبیعی و انسانی دعوت می‌کند:

«عجبا فقها در کتابهای خود وقتی از میراث و سهم‌الارث بحث می‌کنند، آن را منوط به علم حساب می‌دانند، در حالی که اغلب طلاب علوم دینی از علم حساب بی‌خبرند.

همچنین فقها وقتی در باب صلاة از قیله بحث می‌کنند، زیربنای بحث را علم هیئت (هندسه، نجوم و جغرافیا) قرار می‌دهند، متأسفانه در این زمان اغلب طلاب و مدرسین علوم دینی وقتی به مبحث قیله می‌رسند، عاجز و میبهوت می‌مانند...»^{۱۳}

در این دوره از تاریخ آذربایجان دانشمندان آذری با پرداختن به علوم قرآنی در تجدید حیات معنوی جامعه آذربایجان و در مبارزه با جهل و بی‌سوادی و خودباختگی، انقلاب فکری ایجاد کردند. شعاع این انقلاب فکری از طریق مکتب ملانصرالدین به ایران، ترکیه و هندوستان تابیدن گرفت.

نتیجه این بازآموزی علوم قرآنی و بیدارسازی متفکرین اسلامی، ارائه ترجمه‌ها و تفسیرهای نوین از قرآن کریم و نگارش کتب سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و علمی با استناد به آیات قرآنی می‌باشد.

تاریخ قرآن پژوهی در آنتولی - ترکیه

چنانچه قبلاً ذکر شد درخصوص اولین ترجمه ترکی قرآن نظرهای مختلفی وجود دارد. پروفسور زکی ولید طوغان بر این عقیده است که در میان گروه مترجمان تفسیر طبری عالمان ترک نیز بودند که همزمان با

ترجمه فارسی، آن را به ترکی نیز ترجمه کرده‌اند. این ترجمه نیز مانند ترجمه فارسی ترجمه‌ای تحت‌اللفظی بوده است.^{۱۴} اما پروفسور محمد فؤاد کوپرولو و استاد عبدالقادر اینان بر این باورند که ترجمه ترکی یک سده پس از ترجمه فارسی یعنی در سده پنجم هجری (یازدهم میلادی) پدید آمده است.^{۱۵}

هیچ یک از ترجمه‌های فوق اکنون در دست نیست. تنها مهمترین ترجمه ترکی که به ترکی خاوری می‌باشد در موزه هنری ترکی - اسلامی استانبول نگهداری می‌شود و لیکن شش ترجمه ترکی متعلق به سالهای سده ۱۲ تا ۱۶ میلادی به صورت تحت‌اللفظی و تفسیرگونه موجود است. نخستین ترجمه چاپی قرآن کریم تفسیر البیان است که در سال ۱۸۴۲ میلادی در قاهره به چاپ رسیده است. پس از آن به ترجمه و چاپ ترجمه‌های ترکی در آنتولی به طور گسترده مبادرت شده است. ما در این مقاله، تحقیقات و پژوهش‌های قرآنی را به دو مرحله: دوره عثمانی و مرحله دوره جمهوریت تقسیم می‌کنیم:

۱- تحقیقات و پژوهش‌های قرآنی در دوره عثمانی:

عثمانیها به خاطر اینکه خود را پرچمدار اسلام قلمداد می‌کردند و مدتی طولانی بر اکثر کشورهای اسلامی عربی، اروپایی حاکم بوده‌اند و الحق کارهای ارزنده‌ای نیز درخصوص معرفی اسلام و گسترش معارف اسلامی انجام داده‌اند، به پژوهش‌ها و معارف قرآنی اهمیت می‌دادند. عثمانیها علیرغم اینکه به دور از تعصبات قومی و نژادی و اختلاف زبان فعالیت‌های ارزشمندی در آموزش و گسترش زبان عربی و زبان فارسی داشتند و برای زبان عربی به عنوان زبان دین فداست خاصی قائل بودند، با این وجود به ترجمه و تفسیر قرآن به زبان ترکی از خود علاقه نشان نمی‌دادند و آن به دلایل زیر بود:

۱. متن عربی قرآن کریم از جانب خداوند به شکل اعجازآمیز تنظیم شده است و در ترجمه، جنبه اعجاز آن از بین می‌رود.
۲. ترجمه هرچه هم قوی باشد در حد متن اصلی نیست و تنها برداشتهای فردی مترجم از قرآن است.
۳. بسیاری از واژه‌های قرآن معادل ندارند.
۴. قرآن پایه و اساس دین است و ترجمه نمی‌تواند جایگزین آن گردد.
۵. زبان عربی زبان اسلام و قرآن است و ترجمه قرآن، به تدریج زبان عربی را کم فروغ می‌کند و از شدت احساس لزوم فراگیری آن می‌کاهد.
۶. پیامد ترجمه قرآن محروم ساختن مردم از دریای بیکران معارف اسلامی و مفاهیم قرآنی است. به دلایل فوق سالها ترجمه قرآن ممنوع بود تا آن که در اواخر دوران عثمانی به تدریج این ممنوعیت برداشته شد و ترجمه قرآن رو به افزایش گذاشت و ترجمه‌های متعددی انجام پذیرفت که قدیمی‌ترین آنها عبارتند از:

۱. ترجمه خضرین شاهین که در عهد سلطان مراد دوم (۸۲۴-۸۵۵ ق) انجام یافته است.
 ۲. ترجمه حسین بن حسن، مربوط به سال ۹۶۵ قمری
 ۳. ترجمه محمدبن یوسف آغری مربوط به سال ۹۶۸ قمری^{۱۶}
- پس از آن نیز به تدریج در طول دوره حکومت عثمانی ترجمه‌های فراوان دیگری پدید آمد که در جمع به بیش از ۶۰ ترجمه می‌رسد.^{۱۷}
- انگیزه اصلی ترجمه قرآن کریم در این دوره بیشتر آموزش مفاهیم قرآن به ترکها بوده است. به همین جهت بیشتر این ترجمه‌ها در مناطقی دور از مرکز خلافت عثمانی (استانبول) انجام یافته است. زیرا در استانبول، به علت رواج آموزش زبان عربی چندان نیازی به ترجمه قرآن احساس نمی‌شده است.
- به هرحال علاوه بر ترجمه‌های ذکر شده مهمترین ترجمه‌های دوران عثمانی عبارتند از:

- ۱- ترجمه اسماعیل فرخ، مربوط به سال ۱۸۶۵
- ۲- ترجمه محمد وهبی، مربوط به سال ۱۹۲۰
- ۳- ترجمه جمیل سعید، مربوط به سال ۱۹۲۴
- ۴- ترجمه احمد جودت پاشا، مربوط به سال ۱۹۲۷
- ۵- ترجمه اسماعیل حقی از میرلی، مربوط به سال ۱۹۲۷
- ۶- ترجمه حمدی بارز، مربوط به سال ۱۹۳۵
- ۷- ترجمه عمر رضا دوغانول، مربوط به سال ۱۹۴۳

۲) تحقیقات و پژوهش‌های قرآنی در دوره جمهوری

ظهور کمال آتاترک، پایان حکومت عثمانی و آغاز دوره جدید در تاریخ ترکیه محسوب می‌شود. برخلاف تصور ظاهری گرچه با ظهور کمال آتاترک پیوند ترکان مسلمان با دیگر مسلمانان و همچنین با تاریخ و گذشته خود گسست و حکومت لائیک و ضددینی بر مسند قدرت نشست و عرصه بر مسلمانان و عالمان دین توسط حکومت لائیک تنگ گردید، با این وجود مردم ترکیه بخصوص دینداران عالم و روشنفکران مذهبی همچون محمد عاکف ارضوی که همنامی محمدآقیال پاکستانی و میرزا علی اکبر صابراذربایجانی است، با تجدیدقوا و آگاهی از لطائف الحیل غربگرایان در راه اعتلای تفکر دینی بسیار کوشیدند. روشنفکران مذهبی ترکیه با شناخت وضع موجود و با آگاهی از نواقص و عیوب گذشتگان از یک طرف تفکر دینی را ترمیم کردند و از طرف دیگر در مقابل تبلیغات وسیع و فشارهای سخت حکومت لائیک و روشنفکران غربرده که از اسلام و دین، تصویر غلطی ارائه می‌دادند و عقب ماندگی صنعتی و اقتصادی را ناشی از دین و اسلام قلمداد می‌کردند و برای رهایی از فلاکتهای گریبانگیر چاره درد را در غربردگی و حتی گرایش به مسیحیت می‌دانستند، با فعالیتهای روشنگرانه، اشعار، خطابه‌ها و نوشته‌های علمی و تحقیقی خود با قدرت و شجاعت ایستادگی می‌کردند.

مأموروز شاهد نتایج آن مقاومتها و روشنگریها در ترکیه هستیم که علیرغم حکومت ضددینی ترکیه و علیرغم تبلیغات سوء و گسترش فرهنگ غربردگی و بی‌بندوباری تفکر اسلامی، اندیشه‌های قرآنی روز به روز گسترده‌تر و عمیق‌تر می‌گردد.

برخلاف تصور ظاهری تحقیقات قرآنی، ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن در ترکیه امروز هم از حیث کیفیت و هم از حیث کمیت نسبت به دوران حکومت اسلامی عثمانی در حد بالایی قرار دارد. اگر در حکومت عثمانی تنها خلیفه عثمانی به گسترش معارف اسلامی اهتمام می‌ورزید در دوران جمهوری لائیک اکثریت قاطع مردم ترکیه به دفاع از ارزش‌های اسلامی و گسترش فرهنگی اسلام اهتمام می‌ورزند. بعد از جمهوری ترکیه نسبت به قرآن، اندیشه‌های قرآنی، ترجمه و تفاسیر قرآن به چنددسته تقسیم شدند.

۱- گروهی به گذشته اسلامی و فرهنگ دینی پشت پا زده و کاملاً به غرب گرایش پیدا کرده و تکامل و ترقی را در سایه غربی شدن قلمداد کردند که این گروه را روشنفکران لائیک نام نهادند.

لائیکها علیرغم اینکه ۹۹ درصد جامعه ترکیه مسلمان بوده و فرهنگ اسلامی در آن ریشه دوانده است، به آن هیچ اهمیتی نداده و هیچگونه آگاهی از اسلام و قرآن نداشته‌اند. لائیکها درخصوص آخرین پیغمبر حضرت محمد (ص) اطلاعات دقیقی ندارند. آنها در این خصوص به آراء و نظرات مستشرقین غربی اتکا کرده‌اند.

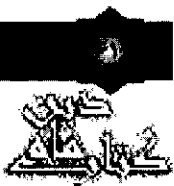
لائیکها عادات و رسوم بعضاً غلط جامعه را که اغلب از جهل و بی‌سوادی و خرافات رایج در قشر عوام جامعه نشأت می‌گیرد، به حساب دین می‌گذارند و بدین طریق کمال استفاده را از آن می‌برند. این گروه حوصله گفت‌وگو و بحث را نیز نداشته و فقط با قلم و زبان خود و ظاهری

علمی و مدرن به تبلیغات سوء می‌پردازند.

۲- روشنفکران مذهبی: عده‌ای از عالمان و روشنفکران جامعه ترکیه با درک صحیح از وضعیت موجود پایبند فرهنگ و تاریخ اسلامی خویش بوده و با تجدیدقوای فکری و ترمیم اندیشه‌های دینی درصدد تجدید حیات معنوی جامعه ترکیه برآمدند. این گروه از روشنفکران که به عبارتی نسل جمهوری محسوب می‌شوند، از گذشته خود نبریدند بلکه با مطالعه و بررسی آثار گذشتگان موارد ضعف و قوت اندیشه و تفکرات دینی را یافتند و به بازسازی آن پرداختند. این گروه از روشنفکران در دانشکده‌های الهیات دانشگاه‌های ترکیه و همچنین در مدارس امام خطیب به تحصیل در زمینه قرآن، کلام، صرف، نحو، الهیات، تجوید، قرائت و غیره پرداختند و هم از طریق تربیت شاگردان دینی و نوشتن کتب و مقالات دینی در راه گسترش فکر دینی فعالیت کردند که مهمترین نتیجه و حاصل آن پدید آمدن دهها نوع ترجمه، تفسیر و پژوهش‌های قرآنی، قرائت، حفظ و تلاوت قرآنی است که به طور مختصر به شرح آنها می‌پردازیم.

الف: ترجمه: پس از انقراض خلافت عثمانی و ظهور جمهوری، حرکت ترجمه در ترکیه به علل مختلف رشد چشمگیری داشته است؛ به گونه‌ای که تعداد ترجمه‌هایی که پس از اعلان جمهوری از سال ۱۹۲۳ تاکنون نگارش یافته بیش از ترجمه‌های دوران عثمانی است. خود این پروسه معلول عوامل متعددی است. که از آن جمله است نیاز شدید نسل جوان به گذشته درخشان خود. از اینرو برای رفع این نیاز مترجمین زبردست، قرآن را به ترکی ترجمه و با خط لاتین به چاپ رساندند. نهضت ترجمه رونق یافت و دهها ترجمه نوین پا به عرصه ظهور گذاشت. استقبال گرم و شایسته مردم ترکیه نیز مهمترین مشوق مترجمان و عالمان دینی در ارائه ترجمه‌های بهتر و زیباتر شد. از طرف دیگر محدودیتهای قانونی که در دوران عثمانی بود، تماماً برداشته شد و این امر نیز سبب شد مترجمان مختلف با سبک و روش‌های گوناگون در ساحت ترجمه رقابت کنند و روز به روز ترجمه‌ها هم از حیث کمیت و هم از حیث کیفیت رشد یابند. اگر به سیر ترجمه قرآن در ترکیه نظری بیفکنیم، خواهیم دید از آغاز تاکنون ترجمه قرآن سیر صعودی داشته است. به عنوان مثال در عرض ۸ سال اخیر در حدود سی و چهار نوع ترجمه ارائه شده است که چاپ بعضی از ترجمه‌ها به چهاربار (با تیراژ بالای سی‌هزار) رسیده است. و یا از سال ۱۸۴۱ تا سال ۱۹۲۷ چهار ترجمه و تفسیر، در دهه ۳۰ یک دوره تفسیر ده جلدی، در دهه ۴۰ یک ترجمه دو جلدی، از ۱۹۵۱ تا ۱۹۶۰ هشت ترجمه، از ۱۹۶۱ تا ۱۹۷۰ شش ترجمه، از ۱۹۷۱ تا ۱۹۸۰ هفت ترجمه از ۱۹۸۱ تا ۱۹۸۹ نه ترجمه و از ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۷ بیست ترجمه ارائه شده است. این افزایش کمی همراه با رشد کیفی بوده است. یعنی ترجمه‌های اخیر سلیس، ساده، روان با معادل یا بی‌دقیق و با جملات محکم، رسا و زیبا به چاپ رسیده است.

به هر حال تاکنون بیش از هشتاد نوع ترجمه به زبان ترکی عثمانی و استانبولی در دست هست که هرکدام به نوبه خود ارزش خاصی دارند و بزرگترین میراث علمی، دینی و ادبی و فرهنگی جامعه ترکیه می‌باشد. مهمترین ترجمه‌های فوق عبارتند از ترجمه‌های: [دکتر عبدالوهاب اوزترک مربوط به سال ۱۹۹۴، طلعت قوچ بیغیت سال ۱۹۹۳، یاشار نوری اوزترک در سال ۱۹۹۳، خانم مدینه بالچی در سال ۱۹۹۲، علی ارسلان در سال ۱۹۹۰، عثمان کسکی اوغلو در سال ۱۹۸۸، علی بولاچ مربوط به سال ۱۹۸۳، جلال بیلدریم مربوط به سال ۱۹۸۲ و حسن کاراکارایا مربوط به سال ۱۹۸۱ می‌باشد. از ترجمه‌های یاد شده ترجمه خانم مدینه بالچی به خاطر برخورداری از سبک خاص جایگاه ویژه‌ای دارد. خانم مدینه، با مهارت کامل متن قرآن را به صورت تحت‌اللفظی بدون این که به ساختار نحوی جملات ترکی خللی برساند ترجمه کرده است. این سبک خود در یادگیری

زبان قرآن و معادل‌یابی کلمات قرآنی بسیار مفید است. از طرف دیگر خانم بالچی بدون واسطه قراردادن ترجمه ثالثی مستقیماً به ترجمه پرداخته است.

اگر ما هریک از ترجمه‌های یادشده را مورد بررسی قرار دهیم خواهیم دید که حتماً کار قرآن‌پژوهی در ترکیه از رشد کمی و کیفی برخوردار بوده و قابل تحسین است و گرچه معایب و نواقص زیادی در ترجمه وجود دارد، ولی با درک موقعیت کشور ترکیه تلاش مترجمان ارزشمند است.

تفسیر قرآن به زبان ترکی نیز همراه با ترجمه رشد نسبتاً خوبی داشته است. از مهمترین تفاسیری که به زبان ترکی چاپ شده است می‌توان تفاسیر زیر را نام برد.

۱. ترجمه تفسیرالمیزان مرحوم علامه طباطبایی (سه جلد اول) که توسط وحدالدین اینجه و در سال ۱۹۹۵-۸ ترجمه شده است.
۲. ترجمه تفسیر قرطبی در ۶ جلد توسط بشیر اریار سوی که در سال ۱۹۹۷-۸ به انجام رسیده است.
۳. تفسیر قرآن کریم در ۶ مجلد (تا سوره مائده) توسط محمود اوستا عثمان اوغلو در سال ۱۹۹۱-۸ نگاشته شده است.
۴. ترجمه تفسیر مختصر مودودی که توسط آی‌کوت دوغان در سال ۱۹۹۶ چاپ شده است.

۵. تفسیر و ترجمه قرآن کریم در ۷ جلد که توسط محمود چانتاش در سال ۱۹۹۳ تدوین شده است.

۶. تفسیر قرآن در ۱۲ جلد که توسط سلیمان آتشی در سال ۱۹۸۸ نگارش یافته است.

۷. تفسیر قرآن کریم در ۱۶ جلد که توسط علی ارسلان در سال ۱۹۸۷ نگارش یافته است.

۸. ترجمه تفسیر فی لال القرآن سیدقطب که توسط م. امین ساراج و الف حقی شن گولر که در سال ۱۹۷۰-۷۹ ترجمه چاپ شده است.

۹. تفسیری در ۱۰ جلد توسط عمر نصوحی بیلمن در سال ۱۹۶۲ نگارش یافته است.

۱۰. تفسیر قرآن در ۷ جلد که توسط شمس‌الدین یشیل در سال ۱۹۵۷-۵۹ به نگارش درآمده است.

۱۱. تفسیر کامل قرآن کریم که توسط محمد وهبی در سال ۱۹۲۰-۲۲ در ۱۶ جلد با خط عربی نگارش یافته و به کرات با حروف لاتین به چاپ رسیده است.

غیر از تفسیرهای فوق تفسیرهای مختصر دیگری نیز موجود است که در جدول مربوط به ترجمه و تفسیر قرآن ذکر کرده‌ایم.

ب: پژوهش‌های قرآنی: قرآن‌پژوهان ترکیه فعالیت علمی خود را آغاز کرده‌اند و فعالیتهای خود را در چند زمینه شکل داده‌اند.

۱- پاسخ به شبهات القاء شده از طرف روشنفکران غرب زده و مقابله

با آنها:

روشنفکران غرب‌زده به طرق مختلف قرآن را مورد هجوم قرار می‌دهند. آنها بالقائه اینکه قصه‌های قرآن یک سری افسانه و خرافات است یا قرآن فقط یک کتاب خشک تاریخی است و نمی‌توان از آن به عنوان یک کتاب راهنما استفاده کرد و یا وحی همان رویای پیغمبران است و یا اینکه قرآن نمی‌تواند پاسخگوی نیازهای امروزین جامعه باشد، سعی در کم رنگ جلوه داده و از اعتبار انداختن این کتاب هدایتگر هستند. روشنفکران و نویسندگان مذهبی با اقدامات علمی به پاسخگویی به این شبهات برآمدند. نویسندگانی چون بهاء‌الدین ساغلام و یاشار نوری اوژتورک به شبهات القاء شده پاسخ مناسب دادند. بهاء‌الدین ساغلام طی یک سلسله مقالات علمی درخصوص زبان سمبولهای قرآن و داستانها و قصه‌های

قرآنی را تفسیر کرد. یاشار نوری اوژتورک نیز به تناسب خلأهای موجود به تفسیر موضوعی قرآنی پرداخت.

پروفسور دکتر یاشار نوری اوژتورک درخصوص مفاهیم قرآنی بیش از ده اثر علمی به چاپ رساند. مهمترین اثر ایشان «به سوی فهم قرآن» می‌باشد. دکتر اوژتورک^۳ در این اثر مفاهیم مختلف قرآنی را به‌طور مختصر توضیح داده است.

علاوه بر این روشنفکران مذهبی با اشعار و آثار ادبی به مقابله با هجمات غرب‌زده‌ها همت گماشتند. پرچمدار مبارزه غرب و غرب‌زدگی در ترکیه محمدعاکف ارسوی می‌باشد. محمدعاکف از شعرای بزرگ آناتولی محسوب می‌گردد. کلیات اشعارش تحت عنوان صفحات بارها به چاپ رسیده است. هر بیت و مصرع این شاعر از مفاهیم قرآنی الهام گرفته و در افشاء ماهیت تمدن غرب می‌باشد. ایشان تمدن غرب را به گرگ تک دندان تشبیه می‌کند. عاکف با اشعار حماسی و بیدارگر خود حرکت بازگشت به خویشتن و از خود بیگانه نشدن در مقابل زور و تزویر غرب در جامعه ترکیه به وجود آورد. اگر بگوییم که محمدعاکف پدر معنوی و انقلابی جامعه ترکیه محسوب می‌شود سخنی به‌گراف نگفته‌ایم.

۲- اصلاح نارساییها، زدودن خرافات و جهل از معارف اسلامی و انتقاد

از آداب کهنه:

روشنفکران مذهبی با یک سری اقدامات علمی و مقالات و آثار روشنگرانه سعی کردند که قرآن را از قبرستانها به محافل علمی بکشانند. در ترکیه قرآن بیشتر بر سر مرده در قبرستانها و برای کسب ثواب و بدون توجه به معنا و مفهوم آن تلاوت می‌شد. نویسندگان ترک این را مورد انتقاد قرار دادند. در این ساحت نیز دانشمندان زیادی قلمفرسایی کردند و با چاپ کتاب و مقاله کوشش نمودند.

در این زمینه ترجمه کتابهای مرحوم دکتر علی شریعتی بی‌نهایت کارساز بود. تقریباً اکثر آثار مرحوم شریعتی در مدت خیلی کم به زبان ترکی ترجمه و چاپ گردید و شدیداً آن آثار مورد استقبال خوانندگان ترک قرار گرفت. این به خاطر درد مشترک ایران و ترکیه بود که دکتر شریعتی درد را به خوبی تشخیص داده بود و به مهارت و کاملاً دقیق به درمان آن پرداخته بود.

به هر حال جامعه ترکیه بخصوص تحصیل‌کرده‌های دانشگاهی به اسلام و معارف اسلامی روکرده است. کثرت ترجمه و تفسیر قرآن کریم در تیراژ بالا و تجدید چاپ‌های ترجمه در اندک زمان هم نشان از گرایش گسترده قشر تحصیل کرده ترک به قرآن‌آموزی و درک معنا و مفاهیم قرآنی است. فشارهای حکومتی نه تنها هیچ تأثیری در رشد فرهنگ اسلامی نداشته است، حتی خود سبب گسترش اسلام‌خواهی نیز شده است.

منابع و مأخذ:

۱. تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیرباخیش - دکتر جواد هیئت، ضمیمه مجله وارلیق سال ۱۳۷۸.
۲. خدمات متقابل اسلام و ایران - شهید مطهری - انتشارات صدرا - چاپ دهم - تهران.
۳. سیری در علوم قرآن - یعقوب جعفری، انتشارات اسوه - ۱۳۷۳.
۴. تفسیر مجمع‌البیان - طبرسی - انتشارات مدیریت ترجمه و نشر سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی - تهران.
۵. تفسیرالبیان - ملامحمد حسن شکوی‌زاده، چاپ سوم ۱۳۶۹ هجری شمسی، سازمان تبلیغات اسلامی.
۶. کشف الحقائق عن نکات الایات و الدقائق، میرمحمدکریم موسوی

زبانهای ترکی، عربی، انگلیسی و نماینده مجلس آذربایجان بود که در اثر ضربات چاقوی فرد ناشناس دارفانی را وداع گفت.

۱۱. سیدعظیم شیروانی از شعرا و علمای برجسته آذربایجان است که به زبانهای عربی، فارسی، روسی و ترکی مسلط بوده است و با جهل و خرافات مبارزه کرده و در ماه مبارک رمضان روز نوزدهم هنگام خروج از مسجد با ضرب چاقو به شهادت رسیده است.

۱۲. میرزاعلی اکبر صابر از روشنفکران و شاعران مشهور آذربایجان است. اکثر اشعارش به صورت طنز و در موضوعات اجتماعی است و با جهل و خرافات مبارزه کرد. دیوانش هورهورنامه توسط سیداشرفالدین گیلانی به فارسی ترجمه شده است.

۱۳. عباسقلی آقا باکیخانوف از علمای بزرگ آذربایجان بوده و دارای تألیفات عدیده‌ای به زبانهای فارسی و عربی و ترکی است و در موضوعات اخلاقی، دینی، اجتماعی، علمی و جغرافیایی آثار ارزشمندی دارد. دیوان شعری نیز دارد. اولین گرامر زبان فارسی را نیز ایشان نوشته است.

۱۴. میرمحمد کریم موسوی باکوئی - کشف الحقائق عن نکات الایات و الدقائق. مقدمه جلد اول.

۱۵. میرمحمد کریم موسوی باکوئی تفسیر کشف الحقائق عن نکات الایات و الدقائق. چاپ تفلیس - مطبعة غیرت مقدمه جلد اول.

۱۶. Togan Z.V. Londra va Tahran'daki islami

Yozmalardan bazilarina dair. Islami tetkikler Enstitusu Dergisi (Istanbul) III (۱۹۵۹-۱۹۶۰).

P. ۱۲۵.

۱۷. Koprulu' M.F.: Türk Edebiyatı Tarihi. Istanbul

۱۹۲۶ P. ۱۲۹: Iran. A. Kuran -i- Kerim Türk -ce

Tercümeleri üzerinde bir inceleme. Ankara

۱۹۶۱. P. ۸

۱۸. تاریخ ترجمه قرآن در جهان - دکتر جواد سلماس زاده - چاپ و ل

تهران - امیرکبیر ۱۳۶۹. صفحه ۸۱

۱۹. Kuran - Kerim Bilgileri - D.O. Keskioglu Seh. ۲۱۵.

۲۰. پروفیسور دکتر زکی دومان در کتاب قرآن و مسلمانان صحنه‌ای از مذاکرات سال ۱۹۲۳ در آنکارا در خصوص اصول تشکیلات را چنین بازگو می‌کند که توفیق رشدی در سخنان خود گفت: «من نظر خویش را از کرسی ملت اعلان می‌دارم... از هیچ کس نمی‌ترسم. در اصول تشکیلات ما باید نام دین ذکر گردد.» من وقت گرفته و از ایشان پرسیدم: «در اصول تشکیلات دین ما اسلام نوشته شده است. شما می‌خواهید کدام نظر را اعلان کنید، دیگر در اصول تشکیلات کدام دین را می‌خواهید بگنجانید، آیا مسیحیت را می‌خواهید؟» توفیق رشدی گفت: بله مسیحیت را، چونکه اسلامیت مانع ترقی است. ما با این دین محو خواهیم شد کسی به ما اهمیت نخواهد داد.»

KUR'AN Ve MUSLUMANLAR. P.O. Zeki DUMAN

۲۱. پروفیسور دکتر یاشار نوری اوزتورک در سال ۱۹۴۵ چشم به جهان

گشود در ۹ سالگی حافظ قرآن گردید. در رشته الهیات و حقوق فارغ‌التحصیل شد - در سال ۱۹۸۰ موفق به اخذ درجه دکترای فلسفه اسلامی شد. تاکنون بیش از ۲۰ اثر علمی از ایشان به چاپ رسیده است.

باکوئی، ۱۹۰۴ - تفلیس - مطبعة بخاریه.

۷. جنوبی آذربایجان تاریخی. انتشارات علم - ۱۹۸۵ - باکو.

۸. ترجمه قرآن ضیاء بنیادوف و واسیم محمدعلی اوف، انتشارات

آذرنشر، باکو ۱۹۹۸.

۹. عباسقلی باکیخانوفون سنجیلیمیش انرلری - باکی، یازیچی

نشریاتی - ۱۹۸۴.

۱۰. هوب نامه میرزا علی اکبر صابر. انتشارات فرزانه - تهران.

۱۱. ملانصر الدینیچی شاعیرلر - باکو.

۱۲. مجله البینات. شماره‌های متعدد - فصل نامه مؤسسه معارف

اسلامی امام رضا (ع) دفتر تبلیغات اسلامی قم.

۱۳. مجله ترجمان وحی - شماره یک تا پنج - مرکز ترجمه قرآن به

زبانهای خارجی - قم.

۱۴. نقد توطئه آیات شیطانی - عطاءالله مهاجرانی. انتشارات اطلاعات

چاپ شانزدهم ۱۳۷۸ - تهران.

۱۵. سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی. دکتر جواد هیئت. تهران.

۱۶. صفحات. محمدعکاف - انتشارات آق‌پینار - استانبول ۱۹۸۹.

۱۷. ترجمه‌ها و تفسیرهای چاپی قرآن مجید - عصمت بین آرق.

خالداری - ترجمه محمد آصف فکرت انتشارات آستان قدس رضوی -

۱۳۷۳.

Ansiklopedik Kur'an - kerim Sozlyu'

D.A. ozturk. SAMII yayinevi. Istanbul. ۱۹۹۵

Kur'an'in evrensalligi. B. Saglam. Telig yayinlari.

Istanbul. ۱۹۹۷

Kur'an'i Anlamaya Dogru. Yasar Nuri ozturk.

Yeni Boyut. Istanbul. ucuncu Baski ۱۹۹۳.

Kuran ve Muslumanlr. Prof. Dr.M.Zeki Duman,

۲. Baski fecr yaymlari ۱۹۹۷ Ankarce.

پی‌نوشتها:

۱. قبل از اسلام قبایل ترک چندان انسجامی نداشتند و هرکدام تحت تأثیر ادیان یهود، مسیحیت و مانیزم و بودیزم بودند که این مانع وحدت ترکان و مانع تشکیل یک تمدن و دولت مستحکم بود.

۲. تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش - دکتر جواد هیئت. ضمیمه

مجله وارلیق - بهمن و اسفند ۱۳۶۵.

۳. همان منبع

۴. همان منبع

۵. همان منبع

۶. آندره در سال ۱۵۸۰ در شرق فرانسه به دنیا آمده پس از تحصیلات

مقدمانی به ترکیه عثمانی روانه شد. در آنجا پس از آموختن زبانهای عربی

ترکی و فارسی به عنوان کنسول فرانسه عازم مصر شد. ایشان قرآن را از

متن عربی به فرانسه ترجمه کرد و همچنین نخستین ترجمه فرانسوی

گلستان سعدی در سال ۱۶۳۴ نیز از اوست.

۷. دکتر جواد حدیدی ترجمان وحی - شماره ۱ سال ۱۳۷۶ - شهرپور،

مقاله نخستین ترجمه قرآن به زبان فرانسه.

۸. همان منبع.

۹. میرمحمد کریم موسوی باکوئی، تفسیر کشف الحقائق عن

نکات الایات و الدقائق، جلد اول چاپ تفلیس، گنجینه ترجمه‌های قرآن،

مرکز ترجمه قرآن به زبانهای خارجی - قم

۱۰. پروفیسور ضیاء بنیادوف عضو آکادمی علوم آذربایجان و مسلط به